

K VÝKLADU KATEGÓRIE SPOLOČENSKEJ ZÁKONITOSTI

VLADIMÍR SEILER

Pri filozofickom vysvetľovaní pohybu socialistickej spoločnosti sa často zdôrazňuje vzťah spoločenského subjektu k spoločenským zákonitostiam. Tento problém je významný nielen vo filozofickej, ale aj v ekonomickej literatúre a v publikáciách, ktoré sa snažia v širších svetonázorových súvislostiach zdôvodniť niektoré predpoklady vedeckého riadenia socialistickej spoločnosti, ako aj postoj k nežiadúcim spoločenským, najmä ekonomickým procesom. Často sa vyslovuje názor, že sa nedostatočne využívajú a rešpektujú objektívne zákonitosti v riadiacej činnosti spoločenských orgánov. Tento názor, ktorý si získal takmer platnosť axiómy, je dôsledkom určitej interpretácie kategórie spoločenskej zákonitosti, ktorou sa chce čeliť fatalizmu a subjektivismu. Snažíme sa dokázať, že sa ňou neprekračuje metóda, ktorou sa práve dospieva k fatalistickému a subjektivistickému chápaniu spoločenských zákonitostí. Preto nás zaujíma:

- a) antropomorfné vysvetľovanie zákonitostí, najmä predstavy o „požiadavkách zákonov“, o ich „porušovaní“, „rešpektovaní“;
- b) mechanistické predstavy o zákonitostiach ako pôsobiacich silách;
- c) téza, podľa ktorej možno konať v súlade alebo nie v súlade s objektívnym zákonom;
- d) otázka, či jestvuje kolízia medzi spoločenskou činnosťou a spoločenskou zákonitosťou;
- e) chápanie spoločenských zákonitostí ako pôsobiacich tendencií.

a) *Antropomorfné interpretácie zákonitostí*: „požiadavky zákonov“, „porušovanie a rešpektovanie zákonitostí“.

V marxistickej literatúre sa antropomorfné interpretácie zákonitostí ujali pod vplyvom práce J. V. Stalina *Ekonomické problémy socializmu v SSSR*, kde sa snažil aj o filozofickú interpretáciu ťažkostí rozvoja ekonomiky SSSR aj jej plánovaného rozvoja.¹

Ako rozumieť pojmu „požiadavky objektívnych zákonov“?² Sovietsky filozof G. M. Štraks vysvetľuje: „Požiadavky zákonov nie sú ničím subjektívnym. Znamenajú, že daný jav môže jestvovať, vyvíjať sa len v tej súvislosti, ktorú mu predurčuje zákon“.³ Zdalo by sa, že antropomorfnou formou sa vyjadruje správny obsah, a „požiadavky zákonov“ nemôžeme kritizovať tak, že vyhlásime, že zákony nemôžu nič požadovať. Téza o požiadavkách je však spätá s tvrdením, že ich možno porušiť, konať v súlade s nimi alebo nie v súlade s nimi, čo opäť súvisí s mechanistickou predstavou zákona ako pôsobiacej sily. Napr. Štraks v spome-

¹ J. V. Stalin, *Ekonomické problémy socializmu v SSSR*, Bratislava 1952, 1, § 7.

² Prvý, kto v našej, ako aj u nás dostupnej literatúre kritizuje spomínaný termín, je Zdeněk Hába. Uvádza, že pripomína normatívny prístup k ekonomickým zákonom u Sismondyho a u prvých anglických socialistov. Zdeněk Hába, *Štúdiá o ekonomických zákonoch a ich pôsobení v prechodnom období k socializmu*, Bratislava 1962, 69.

³ G. M. Štraks, *Kategórie materialistické dialektiky*, Praha 1961, 118.

nutom diele uvádza, že „živelnosť sa prieči požiadavkám objektívnych zákonov socializmu“. Významný sovietsky ekonóm S. G. Strumilin zastáva názor, že „na rozdiel od zákonov prírody... ktorých porušenie si nemožno ani predstaviť, ekonomické zákony podliehajú poruchám (narušeniam). Nielen to. V podmienkach anarchie výroby sa tieto zákony prejavujú až po tom, čo boli narušené, ako dôsledok ich porušovania“.⁴ Uvádza, že porušovanie ekonomicky rozumných proporcií sa prejavuje až vtedy, keď sa dostatočne nahromadia disproporcie, ktoré vyvolávajú krízu.

Vzniká otázka, či porušovanie proporcií je porušovaním zákona proporcionálneho rozvoja ekonomiky, proporcionálneho rozdeľovania úhrnu spoločenskej práce podľa kvantity a druhov konkrétnych prác. Tento zákon formuloval K. Marx takto: „Množstvo výrobkov, zodpovedajúce rôznym množstvám potrieb, vyžaduje rôzne kvantitatívne určité množstvá spoločensky úhrnnej práce“.⁵

Všimnime si, či sa „narúša“ zákon proporcionálneho rozdeľovania spoločenskej úhrnnej práce, keď sa narúšajú proporcie medzi odvetviami národného hospodárstva, medzi rozdeľovaním výrobných prostriedkov a pracovných síl atď. Ak sa čo len na chvíľu stotožníme s názorom, že spomínaný zákon možno porušiť, potom môžeme dôvodiť, že tam, kde sa porúšajú proporcie, pôsobí akýsi zákon disproporcionálneho rozdeľovania úhrnu spoločenskej práce. To by, pravda, bolo stanovisko, ktoré stotožňuje jav so zákonom, chce ho zo zákona bezprostredne vyvodíť alebo empirickú danosť vyhlásiť za zákon. A tak by sa napr. dalo tvrdiť, že zákon hodnoty nepôsobí, resp. sa porúša, keď cena tovaru je vyššia alebo nižšia, než je jeho hodnota, alebo že gravitačný zákon nepôsobí (resp. nepôsobí absolútne), keď v podmienkach zemskej príťažlivosti telesá niekedy nepadajú, ale stúpajú.

O porušovaní požiadaviek zákona hovorí S. G. Strumilin aj v súvislosti s „porušovaním“ zákona hodnoty v socialistickej tovarovej výrobe. Je zaujímavé, že porušovanie zákona hodnoty nespomína v kapitalistickej ekonomike. Nazdávame sa, že je to preto, lebo určité súvislosti, ktoré nesprávne charakterizuje ako porušovanie zákona hodnoty⁶, vchádzajú do vlastnej charakteristiky zákona hodnoty v kapitalistickej výrobe, t. j. tých špecifických foriem *prejavu*, ktoré sú mu vlastné v podmienkach kapitalistických výrobných vzťahov. Marx v liste Kugelmanovi zdôrazňuje, že práve „úlohou vedy je objasniť, ako sa prejavuje zákon hodnoty“. Prejavom zákona hodnoty v kapitalistickej tovarovej výrobe je aj to, čo sa na prvý pohľad zdá jeho porušovaním, že napr. hodnota, prejavujúca sa vo výrobnej cene, vyjadruje sa takou výrobnou cenou, ktorá je vyššia alebo nižšia než hodnota tovarov určitého výrobného odvetvia. Zákon hodnoty sa tu prejavuje ako zákon výrobných cien a Marx v tejto súvislosti hovorí o modifikovanom zákone hodnoty. Možno predpokladať, že zákon hodnoty sa v socialistickej tovarovej výrobe prejavuje vo svojej historicky modifikovanej forme. S. G. Strumilin poznamenáva, že v socialistickej výrobnom spôsobe sa ešte dostatočne

⁴ S. G. Strumilin, *Problemy socializma i kommunizma v SSSR*, Moskva 1961, 31.

⁵ K. Marx, *List L. Kugelmanovi z 11. 7. 1868*, Marx-Engels, *Vybr. spisy*, Praha 1950

⁶ S. G. Strumilin, c. d., 131.

nepreskúmali jeho modifikácie, jeho nové formy prejavu. To, „v čom a najmä s akými zvláštnosťami sa (zákon hodnoty, pozn. V. S.) novým spôsobom prejavuje, nie je ešte vôbec jasné a ostáva problémom, ktorý bude treba preskúmať“.⁷ Domnievame sa, že ak sa táto úloha splní, objasní sa to, čo sa vysvetľuje ako „porušovanie“ zákona hodnoty, nedbanie jeho požiadaviek a pod.

Dokiaľ sa politická ekonómia socializmu bude snažiť vysvetľovať ekonomickú činnosť, ktorá môže porušovať „požiadavky“ zákonitosti, ktorými sa riadi, „ne-
rešpektovať“ ich, bude pravdepodobne v situácii, v akej bol Owen, keď bezpráčne dôchodky považoval za porušovanie zákona hodnoty. Nechápal, že získavanie bezprácných dôchodkov, vykorisťovanie námezdné pracujúcich sa deje podľa zákona hodnoty. Porušovanie zákona hodnoty u Owena bolo narušovanie jeho abstraktnej predstavy zákona hodnoty objektívnymi javmi kapitalistickej ekonomiky. Marx ho odvodil zo samotného zákona hodnoty.

Pomocou pojmov rešpektovanie a porušovanie (požiadaviek) objektívnych zákonov sa chce vysvetliť určitá špecifickosť spoločenskej činnosti, ktorá sa zakladá na *poznani* spoločenských zákonitostí. Nie je potom nič ľahšie, ako nesúladiť *cieľov* a *výsledkov* činností vysvetľovať ako porušovanie požiadaviek zákona, resp. ako činnosť, ktorá protirečí zákonitostiam. G. M. Štraks považuje stanovisko o porušovaní zákonitostí za také principiálne, že jeho poprením nie je možné vystihnúť aktívnu, slobodnú ľudskú činnosť. Stretávame sa u neho s názorom, podľa ktorého možno konať v súlade alebo nie v súlade so zákonom. Argumentuje: „Keby nebolo možné porušiť požiadavky zákonov, znamenalo by to, že akákoľvek činnosť sa deje v súlade so zákonmi a musí byť preto úspešná... Dom, postavený bez dostatočného ohľadu na zákony mechaniky, sa deformuje alebo rozpadá“.⁸ Podobné stanovisko nachádzame v sovietskej učebnici *Základy marxistickej filozofie* v kapitole Historická zákonitosť a uvedomelá činnosť ľudí, kde sa píše, že „ak ľudia, spoločenské triedy nepôsobia proti zákonitostiam spoločnosti... ich činnosť je plodná“. Inak je to však, „ak odumierajúca trieda sa dostane do konfliktu so zákonmi dejín...“⁹

Uvedené názory neboli doložené analýzou ani jedného spoločenského zákona. Tradujú sa však. Ich rozšírenie vo filozofickej literatúre sa akiste umožňuje tým, že sa mlčky uznáva *identita* medzi *nevyhnutnosťou* určitého procesu a jeho *zákonitosťou*. Takéto stotožňovanie nie je však správne. Proti nevyhnutnosti určitého procesu môžeme pôsobiť, spomaľovať ho, nemôžeme však pôsobiť proti zákonitosti tohto procesu. A nielen to. V spoločenskej činnosti aj pôsobenie proti určitému procesu vytvára s ním celok, v ktorom pôsobia jeho zákonitosti, ktoré sú formou jeho determinácie. Tak napr. tvrdenie, že telesá zákonito padajú na zem, vyjadruje nevyhnutný dej, proces, a to na empirickej úrovni poznania, nevyjadruje však jeho zákonitosť, lebo neuvádza všeobecne nevyhnutný vzťah aspoň medzi dvoma činiteľmi alebo stránkami procesu. Vedecký zákon vyjadruje totiž určitý vzťah medzi stránkami pohybu. Podobne výrok, že socializmus

⁷ Tamže, 126.

⁸ G. M. Štraks, c. d., 124–125.

⁹ *Základy marxistickej filozofie*, Akad. vied SSSR, 4. opravené a doplnené vydanie, Bratislava 1963.

zvíťazí na celom svete, vyjadruje nevyhnutný proces vystriedania kapitalistického výrobného spôsobu socialistickým, ale to ešte nie je formulácia zákonitosti tohto procesu. Vyjadril ju, ako je známe, Marx systémom zákonov a kategórií kapitalistického výrobného spôsobu. Objasňuje sa tiež všeobecným sociologickým zákonom záväzného súladu výrobných vzťahov s charakterom výrobných síl, z ktorého sa logicky neprotirečivo vysvetľuje aj taký fakt, ako je odpor dozívajúcich tried alebo konzervatívnych spoločenských síl.

b) *Mechanistické predstavy o zákonitostiach ako pôsobiacich silách, o tzv. „brzdení“ spoločenských zákonitostí.*

Niekedy sa tieto predstavy vyskytujú v súvislosti so snahou deterministicky interpretovať ľudskú aktivitu. Tak napr. G. M. Štraks tvrdí,¹⁰ že „čím lepšie pôsobí v socialistickej spoločnosti rozdeľovanie podľa práce, tým lepšie výsledky prináša zákon nepretržitého rastu produktivity“.¹¹ Na inom mieste píše, že v období „rozkvitajúceho kapitalizmu jeho špecifické zákonitosti *napomáhali*, aby pôsobil sociologický zákon súladu výrobných vzťahov s charakterom výrobných síl“. V podmienkach súčasného kapitalizmu „jeho špecifické zákony *brzdia* pôsobenie zákona súladu...“¹² Podobný názor zastáva aj V. Černík v monografii *Dialektický vedecký zákon*, keď tvrdí, že v triednoantagonistickej spoločnosti „jedna trieda zadržiava, spomaľuje, hamuje a druhá naopak urýchľuje... absolútne uplatnenie“ spoločenských zákonitostí. V socializme už „neexistujú... triedy, ktoré by boli životne zainteresované na paralyzovaní zákonov socializmu (sú iba jednotlivci)“.¹³

Čo napokon znamená „lepšie pôsobenie zákona“? Nesprávnosť tejto formulácie je zrejmejšia, ak povieme, že jestvuje akási lepšia zákonitá súvislosť javov. Názor, že jeden zákon napomáha druhý, že ho brzdí, je na kategóriu zákona prenesená predstava síl z klasickej mechaniky. (To, že pôsobením vztlaku vzduchu teleso pomalšie padá, brzdí jeho pád a môže pôsobiť aj jeho stúpanie, neznamená, že sa zákon gravitácie brzdí, zoslabuje. Veď v sústave rovníc, ktorými by sme chceli daný jav vyjadriť, musí figurovať „nezoslabený“ zákon gravitácie, resp. zákon voľného pádu.)

Predstavu zákona ako pôsobiacej sily vnucuje výraz, že zákony si *razia* cestu. Napr. v Ekonomických problémoch socializmu v SSSR sa dočítame, že „ekonomický zákon bezpodmienečného súladu medzi výrobnými vzťahmi a charakterom výrobných síl si dávno razí cestu v kapitalistických krajinách. Ak si dosiať cestu neprerazil a neprejavil sa v plnej miere, je to preto, že naráža na neobyčajne mocný odpor odumierajúcich síl spoločnosti“. Z toho autor vyvodzuje dôležitý záver o zvláštnostiach ekonomických zákonov, že „uplatnenie nového zákona týkajúceho sa záujmov odumierajúcich síl spoločnosti naráža na neobyčajne silný

¹⁰ Názory G. M. Štraksa uvádzame často preto, lebo nimi dôsledne vyjadruje koncepciu dejinného determinizmu, kedysi rozšírenú a dosiaľ tradovanú v prácach mnohých filozofov a ekonómov.

¹¹ G. M. Štraks, c. d., 132–133.

¹² Tamže, 132.

¹³ Václav Černík, *Dialektický vedecký zákon*, Bratislava 1964, 290.

odpor týchto síl".¹⁴ Z kontextu vyplýva, že ide o „uplatnenie“ objektívneho zákona, nie o uplatnenie *poznatku* o ňom v cieľavedomej činnosti pokrokových tried. Triedne záujmy môžu brzdiť alebo podnecovať *objavovanie* spoločenských zákonitostí. Ako sa však môže existencia určitej zákonitej súvislosti ťažko uplatňovať? V určitých spoločenských podmienkach sa v praktickej činnosti môže ťažko uplatniť *poznatok* o určitej zákonitej súvislosti, nie však objektívny zákon, ktorý je formou determinácie tejto činnosti. J. V. Stalin opiera svoje tvrdenie o formuláciu zákona záväzného súladu výrobných vzťahov s charakterom výrobných síl. K jeho filozofickej a ekonomickej interpretácii tohto zákona máme nasledujúce pripomienky: Podľa predstavy J. V. Stalina v kapitalistickej ekonomike popri jej špecifických zákonoch pôsobí ešte zvláštny, všeobecný zákon, zákon záväzného súladu výrobných vzťahov s charakterom výrobných síl. Zastávame názor, že takýto zákon nejestvuje *popri* iných ekonomických zákonitostiach, ale sa vyjadruje celým systémom ekonomických zákonov určitého výrobného spôsobu. Formulácia zákona záväzného súladu sa totiž vyznačuje vysokým stupňom abstraktnosti a všeobecnosti základných stránok výrobného spôsobu. Nevyjadruje azda K. Marx v Kapitáli systémom zákonov zmenu konkrétnych foriem kapitalistických výrobných vzťahov v závislosti od rozvoja výrobných síl? Napr. koncentrácia kapitálu je, pokiaľ ide o vecné podmienky výroby, koncentráciou výrobných prostriedkov a pracovných síl.

Vezmime si iný príklad. V kapitalistickej a v socialistickej ekonomike nepôsobí *popri* zákone hodnoty zákon proporcionálneho rozdeľovania spoločenskej práce alebo zákon ekonómie času, vyjadrujúci vzostup spoločenskej produktivity práce. Posledné dva zákony sa v tovarovej výrobe vyjadrujú zákonom hodnoty. V tejto súvislosti sa spomína zákon hodnoty ako regulátor výrobných a cenových proporcií, ktoré znižujú množstvo práce na jednotku produkcie,¹⁵ čím sa prejavuje ako historická konkretizácia všeobecnejšieho ekonomického zákona, zákona ekonómie času. Inou jeho formuláciou je zákon záväzného súladu výrobných vzťahov s charakterom výrobných síl. Súvislosť medzi týmito dvoma formuláciami stránok jedinej zákonitosti výrobného spôsobu (vyjadrovaná v systéme zákonov politickej ekonómie) je fixovaná v známom závere, že každý vyspelejší výrobný spôsob je produktívnejší než predchádzajúci a produktivita práce je určujúcim činiteľom víťazstva nového výrobného spôsobu.

Názory, podľa ktorých zákon hodnoty sa staval do protikladu k vedomému zaistovaniu proporcií, vyvierali z toho, že zákonu hodnoty sa pripisovala *iba* taká forma prejavu, ako ju poznáme v kapitalistickej ekonomike, kde pôsobí svojráznym mechanizmom živelne a proporcie sa ustanovujú *ex post*.¹⁶ To, pravda, neznamená, že nepôsobí tam, kde pôsobí inak, napr. v ekonomickej činnosti riadenej celospoločenským plánom.

Tieto poznámky sme urobili preto, lebo rozbor obsahu ekonomických zákonov ukazuje, ako ich nesprávna ekonomická interpretácia môže viesť k chybnéj filo-

¹⁴ J. V. Stalin, c. d., 9.

¹⁵ S. G. Strumilin, c. d., 121.

¹⁶ Abstrahujeme tu od silných tendencií a pozitívnych výsledkov prekonávať anarchistickú živelnosť spoločenskej výroby v štátnomonopolistickom kapitalizme.

zofickej interpretácii. A naopak. Nesprávne ekonomické vysvetľovanie spomínaných zákonov sa vyznačuje určitými metodologickými predpokladmi. V danom prípade ide o pluralistické nazeranie na zákonitosti určitého systému, ktoré akoby pôsobili vedľa seba a proti sebe.

O názore G. M. Štraksa, podľa ktorého „keby nebolo možné porušiť požiadavky zákonov, znamenalo by to, že akákoľvek činnosť je v súlade so zákonmi, a preto musí byť úspešná“,¹⁷ sa vyjadruje Zd. Hába, že sa v ňom nesprávne stotožňuje vzťah výsledkov činností a zákonov s iným vzťahom, s výsledkami činnosti a cieľmi. I keď správne kritizuje antropomorfné výrazy, ktoré sa používajú pri objasňovaní kategórie zákona, myslíme, že v niektorých prípadoch ostáva poplatný mechanistickému chápaniu zákonitosti ako prírodnej sily. Táto domnienka vzniká na základe jeho tvrdenia, že prírodné a spoločenské zákony „nepôsobia vždy jedným smerom, ale neraz protichodne. Preto človek veľmi často koná v zhode s jedným zákonom, ale súčasne v rozpore s iným, protichodne pôsobiacim zákonom, ktorý sa v daných podmienkach môže ukázať silnejší“¹⁸. S týmto tvrdením úzko súvisí predstava o „križovaní“ ekonomických zákonov, o situácii, „keď ekonomický jav je pod vplyvom ... viacerých ekonomických zákonov a keď konečný výsledok je závislý od okolností, v ktorých pôsobia tieto zákony. Z nich vyplynie, ktorý z daných zákonov prevládne a v akom stupni bude výsledok jeho pôsobenia ovplyvnený iným zákonom, či inými zákonmi“.¹⁹ Názor o vzájomnom pôsobení a križovaní ekonomických zákonov ilustruje autor elementárnym príkladom z mechaniky: kameň padá na Zem, pretože príťažlivá sila Zeme je väčšia ako vztlak vzduchu; kameň ponorený do vody klesá pomalšie a v ortuti nebude klesať, ale vypláva na povrch, pretože vztlak prostredia je silnejší ako zemská príťažlivosť. Teda jeden a ten istý „zákon zemskej príťažlivosti bude mať v troch prípadoch tri rôzne konkrétne následky, pretože sa menia okolnosti, za ktorých pôsobí na daný objekt“.²⁰ Podľa nášho názoru, keď teleso klesá vo vode, alebo vypláva v ortuti, pôsobí gravitačný zákon, a to o nič menej „silnejšie“ alebo „slabšie“ než v prvom prípade. Tým sa vôbec nepopiera okolnosť, že správanie telesa v kvapaline, zákonitosť tohto správania, spôsob jeho existencie, nemôžeme vysvetliť jediným zákonom.

Podobný názor ako Zd. Hába zastáva V. P. Tugarinov, keď myšlienku o stanovaní jedného zákona proti pôsobeniu iného zákona ilustruje príkladom: letecký konštruktér mení výsledok pôsobenia zákona príťažlivosti zvláštnou konštrukciou lietadla a tento sa „podriaďuje oveľa silnejšiemu pôsobeniu zákonov vzdušného prostredia“. O stotožňovaní zákona so silou svedčí tiež nasledujúca veta: „Príkladom usmerňovania pôsobenia zákona smerom, ktorý si ľudia želajú, je výstavba hatí a vodných elektrární“.²¹ Opäť sa nastoľuje otázka, či možno zákony usmer-

¹⁷ G. M. Štraks, c. d., 124.

¹⁸ Sborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, séria Philosophica, 1961, 117.

¹⁹ Tamže, 121.

²⁰ Tamže, 121.

²¹ V. P. Tugarinov, *Zákony objektivnogo mira, ich poznanyje i izpolzovanyje*, Leningrad 1954, 177.

ňovať? Nie je to snáď práve naopak, že zákony usmerňujú procesy, čo napokon nie je presné. Okolnosť, že fakty nie sú determinované zákonmi, ale že sa determinujú v súhlase so zákonmi alebo jednoducho zákonito, zdôraznil M. Bunge. Hovorí, že touto formuláciou sa možno vyvarovať idealistických predstáv, podľa ktorých zákony nepredstavujú imanentnú formu faktov, ale sa im predpisujú zvonku, akoby sa zákony vznášali nad predmetmi, ku ktorým sa vzťahujú, akoby sa predmety vytvárali zákonmi.²²

c) *Môže jestvovať zákonitosť, ktorá je v „súlade alebo nie v súlade so zákonitosťou? Analýza jedného fyzikálneho zákona.*

Únosnosť spomínaných tvrdení sa pokúsime preveriť ešte na príklade jedného fyzikálneho zákona.

Známe sú príklady, že pri veľkých rýchlostiach odstredivá sila môže roztrhnúť zotrvačník, rozrušiť materiál telies na obvode, môže zapríčiniť šmyk alebo prevrátenie vozidla v zákrute, ale využíva sa aj v odstredivkách. Medzi odstredivou silou, masou telesa a obvodovou rýchlosťou jestvuje vzťah, ktorý vyjadruje

fyzikálny zákon $F_d = \frac{m \cdot v^2}{r}$. Podľa neho odstredivá (dostredivá) sila je priamo

úmerná mase telesa a štvorcu obvodovej rýchlosti.²³ Tento vzťah, táto zákonitosť jestvuje či už nastane šmyk v zákrute, alebo ide o vykoľajenie, roztrhnutie zotrvačníkov alebo k tomu nedôjde. Tzv. „plné uplatnenie“ zákona nebude iba v 1 z protikladných prípadov. (Njestvuje zákon vykoľajenia, keď nastane vykoľajenie, ani zákon nevykoľajenia, keď nenastane.) Jestvuje tu jednoducho zákonitý vzťah medzi podmienkami, ktoré sú zahrnuté vo formulácii zákona. Ani proti danému zákonu nepôsobíme, ak nebezpečenstvo šmyku, vykoľajenia odstránime vhodným sklonom trate, cesty alebo vhodnou úpravou pneumatiky a povrchu cesty.

V čom teda spočíva tzv. vláda človeka nad zákonmi? Podľa niektorých v tom, že zmeníme podmienky, v ktorých zákon pôsobí. Pojem „podmienky“ je však natoľko mnohoznačný, že potrebuje určité spresnenie. Podmienky pre zákonitý vzťah, ktorý sme uviedli, sú: odstredivá (dostredivá) sila, masa telesa a obvodová rýchlosť. Tieto podmienky však nemeníme. Keby čo len jedna z nich chýbala, nenastala by daná súvislosť, ktorú vyjadruje spomínaný zákon, ale nešlo by ani o pohyb po kruhovej dráhe. Ako však vyjadriť pomocou kategórie zákonitosti okolnosť, že cestu, koľajnice sklopíme do určitého uhla, aby nenastalo vykoľajenie, zlepšime vlastnosti materiálov, aby sa neroztrhali zotrvačníky? Zmenili sme tým azda podmienky, ktorých vzťah vyjadruje daný zákon? Nie, nezmenili sme ich. A práve zmena alebo príprava podmienok *takéhoto* typu sa mlčky priznáva, keď sa hovorí o *využívaní* objektívnych zákonov. Práve preto, že sa spomínaný fyzikálny zákon dá vyjadriť kvantitatívne, matematicky, môže sa určiť hranica rýchlosti, váhy, ostrosti zákruty atď., pri ktorej nastane vykoľajenie vlaku, prevrhnutie vozidla a pod.

²² Mario Bunge, *Příčinnost*, Moskva 1962, 36.

²³ Ivan Náter, *Prehľad fyziky*, Bratislava 1961, 60–62.

Aké možnosti obsahuje *poznaná* zákonitá súvislosť pre praktickú činnosť? Umožňuje dosahovať výsledky, ktoré nebudú v protiklade k *cieľom* činnosti. Stanovenie cieľa bude totiž vychádzať z poznania zákonitej súvislosti.

Niekedy sa hovorí, že úspešná alebo slobodná je tá činnosť, ktorej výsledok zodpovedá objektívnemu zákonu, je s ním v súlade a neúspešná činnosť zákonu nezodpovedá, je zameraná proti nemu. [Pozri citácie z časti a)]. Vzhľadom na uvedený príklad by sme museli povedať, že sme nerešpektovali, nekonali v súlade so zákonom o pohybe po kruhovej dráhe, keď sa prevrhlo vozidlo v zákrute. Avšak každé pohybujúce sa vozidlo (masa) v zákrute musí rešpektovať spomínanú zákonitú súvislosť, musí sa podľa nej správať. Tu sa nemení algebraický, ale aritmetický výraz zákona, kvantita veličín, ktorých súvislosť vyjadruje a ktoré majú rôzny *praktický* význam. Zákon nepôsobí teda rôzne, i keď procesy, ktorých všeobecnú stránku vyjadruje, prebiehajú v svojej individuálnosti podľa zákona rôzne. Domnievame sa, že je nesprávna a nemá zmysel otázka, či určitá činnosť je alebo nie je v súlade so zákonom.

Známe sú tvrdenia, že sa nerešpektovali zákony, nekonalo sa v súlade so zákonom hodnoty a inými zákonmi socializmu. Oprávnená je však otázka, či možno nerešpektovať to, čo vyjadruje spôsob existencie určitého spoločenského systému, spôsob spoločenskej činnosti? V týchto tvrdeniach je obsiahnutý predpoklad o jestvovaní súvislosti medzi spoločenskou činnosťou a jej zákonitosťou.

d) *Jestvuje kolízia medzi činnosťou a zákonitosťou?*

Otázka o vzťahu spoločenskej zákonitosti a spoločenskej činnosti je dualistická. V jej rámci je rozšírená odpoveď: zákony nemôžeme meniť, môžeme meniť podmienky, v ktorých pôsobia. Tým, že vytvoríme nové podmienky, vznikne medzi nimi aj nový vzťah. Je to skutočne tak. Problém je však v tom, že sa tu zákony vyradujú z činnosti, ktorá tieto podmienky mení, a priradujú sa k nej zvonku. Avšak menenie podmienok existencie ľudí je praktická činnosť, ktorá má svoje zákonitosti, ktoré sú formou determinácie „menenia podmienok“.

Skutočný problém nespočíva v kolízii medzi zákonitosťou a činnosťou, v otázke, či činnosť je alebo nie je v súlade so zákonitosťou (skôr by išlo o vzťah nevyhnutnosti a náhodnosti), ale medzi *vedomím* a činnosťou pretvárajúcou objekt, ktorá sa uštaluje vo svojich výsledkoch. Súvislosť medzi vedomím a činnosťou pretvárajúcou objekt (jednotená vo forme zákonitosti) je zrejmá v kolízii *cieľov a výsledkov* činnosti. V dejinách zaznamenávame, že výsledky činnosti sú často iné, i protikladné tomu, o čo sa ľudia usilujú, čo chcú. Táto živelnosť spoločenského procesu našla svoju svetonázorovú formulu vo fatalizme, či už bol pasivistický alebo aktivistický, vyjadrený v náboženstve alebo v racionalistickej podobe ako „požiadavky historickej zákonitosti“, ktorú nemožno porušovať. Tam však, kde sa ciele uskutočňujú, vzniká ľahko ilúzia voluntarizmu. Ale to, či určitý prístup ku skutočnosti je voluntaristický, sa jasne ukáže najmä vtedy, keď výsledky činnosti sú iné ako sledované ciele. Na výsledky však treba čakať. Kým sa dostavia, je voluntarizmus metódou činnosti, ktorou sa vôbec nenarúšajú zákony, ale jej ciele.

To, čo sa nesprávne vyjadruje termínmi porušiť alebo rešpektovať požiadavky objektívnych zákonov, konať v súlade alebo v rozpore s objektívnymi zákonmi,

sa môže vyjadriť presnejšie a hlbšie kategóriami živeľnej a uvedomeľej spoločenskej činnosti. Súvislosti, ktoré označuje kategória objektívneho spoločenského zákona, zákonitosti, môžu nadobudnúť živelnú alebo uvedomeľú formu. Činnosť, ako aj zákonitosť činnosti sa tu posudzujú v reláciách medzi cieľom a výsledkom činnosti.

e) *Zákon ako tendencia. Pôsobia spoločenské zákony aj „približne“?*

Výslovné alebo zamlčané stotožňovanie zákona so silou nachádzame v stotožňovaní zákona a tendencie. Niektorí autori sú toho názoru, že spoločenské zákonitosti pôsobia iba ako tendencie. Poľský ekonóm Bronislav Minc správne poznamenáva, že od ekonomických zákonov treba rozlišovať tendencie v ekonomickom rozvoji, t. j. „smery, ktorými ide vývin určitých ekonomických javov... Tendencia je výrazom objektívnej zákonitosti a vyplýva z pôsobenia zákonov, ale sa od zákonov líši tým, že následky určené tendenciou nemusia nastať“. Na druhej strane však tvrdí, že „ekonomické zákony, okrem určitých, pôsobiach s absolútnou platnosťou... pôsobia tiež *približne* a v tom zmysle sú *tendenciami*“.²⁴ (Podčiarkol V. S.) Podobne ako iní uvádza za dôkaz zákon o znižovaní ziskovej miery, ktorý analyzoval Marx. Pri charakterizovaní ekonomických zákonov Marx často používa výraz „tendencia“. Keď analyzuje všeobecnú mieru nadhodnoty, uvádza, že ekonomické zákony pôsobia ako tendencie.

Nasledujúcim rozborom sa snažíme dokázať, že tendenciou sa charakterizuje *štatistická* stránka spoločenských zákonitosti.

Štatistické zákonitosti (resp. štatistická stránka zákonitosti) zobrazujú pohyb kvantitatívne, môžu sa vyjadrovať číslom, ktoré vyjadruje priemer, stred fluktuácie jednotlivých členov súboru. Tendencia vyjadruje smerovanie pohybu celého súboru. Jeho jednotlivé etapy, výsledky, môžu sa očakávať s určitou pravdepodobnosťou. Tu určité výsledky môžu byť naozaj protichodné priemeru a v konkrétnom prípade nemusí nastať to, čo vyplýva z tendencie (odtiaľto pramenia potom názory, že proti uplatneniu zákona pôsobia protichodné sily a pod.). Oprávňuje nás to azda tvrdiť, že ekonomické zákonitosti sa uplatňujú, pôsobia iba *približne*? Myslíme, že neoprávňuje, a to preto, lebo 1. štatistická zákonitosť je stránkou dynamickej zákonitosti, ktorá vyjadruje vzťahy kvalitatívne (vzťahy medzi podstatami).

2. Tendencia ako smerovanie pohybu (alebo vektor) k určitému výsledku, kvalite, obsahuje dynamickejšiu zákonitosť ako vzťah medzi podstatami, ktorý nepôsobí približne.

Z tohto hľadiska analyzujeme klesajúcu tendenciu ziskovej miery, zákon, o ktorom sa uznáva, že pôsobí ako tendencia.

Začnime mierou nadhodnoty

$$m' = \frac{m \cdot 100 \%}{v}$$

m — nadhodnota, v — variabilný kapitál. Miera nadhodnoty je priamo úmerná nadhodnote a nepriamo úmerná variabilnému kapitálu. Je to dynamickejší zákon.

²⁴ Bronislav Minc, *Ekonomia polityczna socjalizmu*, Warszawa 1961, 24.

resp. vyjadrenie dynamickej stránky zákonitosti. Vyjadruje podobný typ súvislosti ako už spomínaný fyzikálny zákon

$$F_d = \frac{m \cdot v^2}{r}.$$

To, čo v tejto súvislosti platí o miere nadhodnoty, platí aj o ziskovej miere

$$z' = \frac{m}{c+v}.$$

(Nadhodnota vystupuje javovo vo svojich formách ako zisk, úrok, renta.)

Vzhľadom na rozdielne organické zloženie kapitálu sa z rozličných mier zisku ustaluje priemerná zisková miera, ktorá sa mení. Nielen pokles ziskovej miery, ale už samotné označenie „priemer“ má výslovne štatistický charakter. Klesanie ziskovej miery pôsobí ako tendencia; proti jej poklesu pôsobí napr. úspora na konštantnom kapitáli, zníženie miezd pod hodnotu pracovnej sily atď. Klesanie má charakter odchýlok. Stredná os má však klesajúci charakter a ani jeden z činiteľov pôsobiacich proti poklesu ho neodstraňuje. V určitom období môže sa pokles zastaviť a zisková miera môže aj stúpať. Teda klesanie, pohyb, tendenciu možno skutočne „přibrzdiť“, oslabiť. To však vôbec neznamená, že sa „přibrzďuje“, „zoslabuje“ vzťah medzi „*m*“ a „*v*“, resp.

$$z' = \frac{c+v}{m}$$

ani neznamená, že táto súvislosť, objektívny zákon pôsobí približne.

К ТОЛКОВАНИЮ КАТЕГОРИИ ОБЪЕКТИВНОЙ ЗАКОНОМЕРНОСТИ ОБЩЕСТВА

Владимир С а й л е р

Автор статьи высказывает свое мнение по поводу некоторых толкований категории объективной закономерности общества, главным образом, по поводу механистических представлений об объективных закономерностях развития как о силе, и также по поводу взглядов, согласно которым, люди могут действовать в соответствии или не в соответствии с объективными закономерностями развития. Например, очень распространено мнение, будто руководящие органы в недостаточной мере учитывают и используют закономерности социалистической экономики, напр. закон стоимости. Философский и экономический анализ некоторых законов политической экономии, равно как и анализ одного из законов физики, приводят автора к заключению, что приведенные взгляды ни чем не обоснованы. Автор, например, утверждает, что закон пропорционального распределения общей суммы общественного труда действует (является формой детерминации) даже тогда, если обнаружена диспропорциональность; закон физики о движении в кругу действует независимо от того, перевернулась ли машина в повороте или нет и т. п.; люди не могут действовать в соответствии или не в соответствии с закономерностями развития, они могут действовать лишь в соответствии или не в соответствии с своими целями.

Иногда статистическая сторона закономерности, тенденция толкуется таким образом, будто бы общественные закономерности действовали лишь „приблизительно“.

Анализируя закон о понижении нормы прибыли автор показывает, что эта закономерность имеет две стороны — статистическую и динамическую, что то, что относится к статистической стороне закономерности (тенденция) не относится к объективной закономерности общества вообще, к ее динамической стороне, которая выражает „отношение между сущностями“.

ON THE INTERPRETATION OF THE CATEGORY OF SOCIAL REGULARITY

Vladimír Seiler

The author gives his opinion on some interpretations of the category of social regularity, particularly on mechanistic conceptions of an objective regularity as a power, then on the views according to which people can act in accord with a law or in no accord with it, by can respect or not respect an objective regularity. An opinion is extended that, for instance, the governing authorities do not respect and employ sufficiently the regularities of the socialist economy, e. g., the law of value. A philosophical and economic analysis of some laws of political economics as well as of one physical law, leads the author to a conclusion that the opinions mentioned are unjustified. He states, for instance, that the law of proportional division of the total amount of social labour works (is a form of determination) even when a disproportionality occurs, the physical law of movement along circular path holds regardless of whether or not a car upsets in a turning etc.; people cannot act „in accord or in no accord with a regularity“ of their activity but in accord or in no accord with their aims.

The statistical aspect of a regularity, a tendency, is sometimes interpreted as if social regularities worked only „approximately“. Analysing the law of decrement of gains rate, the author shows this regularity to have a statistical and dynamic aspect, and shows that which holds for the statistical aspect of regularity (tendency) does not hold for the social regularity itself, for its dynamic aspect which expresses „the relation between substances“.